

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्हयातील नद्यांची संगम स्थळे : एक भौगोलिक अध्ययन

प्रा. एन. व्ही. नरुले

(भूगोल विभाग प्रमुख)

इंदिरा महाविद्यालय,
कळंब, जि. यवतमाळ.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्यातील नैसर्गिक पर्यावरणाने युक्त असे दोन जिल्हे म्हणजे चंद्रपूर आणि गडचिरोली होय. चंद्रपूर आणि गडचिरोली या दोन जिल्हयांना निसर्गाने अगदी मुक्त हस्ताने नैसर्गिक सौंदर्य प्रदान केले आहे. तसेच नैसर्गिक सौंदर्याबरोबरच मोठ्या प्रमाणावर घनदाट अशी वनराई दिली आहे. सोबतच येथील भूगर्भात दगडी कोळसा (ब्लॅक डायमंड), लोहखनिज, चुनखडी मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त होते. सागवान वृक्षांसाठी प्रसिध्द असलेले व असंख्य प्रजातीची वनश्री येथील अरण्यात दिसून येते. तसेच यांच्या सोबतीला उंच सखल अशा पर्वतांच्या रांगा ही दूरवर पसरलेल्या आढळतात. अशाप्रकारचे या दोन्ही जिल्हयांना नैसर्गिक सौंदर्य लाभलेले आहे.

चंद्रपूर आणि गडचिरोली या दोन जिल्हयांतील पर्यटकांसाठी आकर्षणांची विशेष सौंदर्यस्थळे म्हणजे डॉ. बाबा आमटे यांचे आनंदवन, भद्रावती (जैन मंदिरे), ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान (टॉयगर रिझर्व फॉरेस्ट), घोडाझरी व असोलामेंढा तलाव, कोळसा खाणी, बल्लारपूर पेपर मिल (आशिया खंडातील सर्वात मोठी), इलोकट्रोस्मेल्ट पोलाद कारखाना, दूर्गापूर महाऔष्णिक केंद्र (आशिया खंडातील सर्वात मोठे), सागवृक्ष संशोधन केंद्र, सिमेंटचे कारखाने, लोक बिरादरी प्रकल्प (भामरागड), ग्लोरी ऑफ आलापल्ली, मार्कंडा (हेमांडपंथी शिवमंदिर), होय.

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हयांच्या परिसरातून वैनगंगा, वर्धा, गोदावरी, पैनगंगा, दिना, वेणा, प्राणहिता, आणि इंद्रावती सारख्या प्रसिध्द नद्या संथपणे वाहतात. या नद्यांचा मुख्यत्वेकरून अकरा ठिकाणी संगम (मेळ) होतो. याचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

उद्देश:-

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हयांच्या परिसरातून वैनगंगा, वर्धा, गोदावरी, पैनगंगा, दिना, वेणा, प्राणहिता, आणि इंद्रावती सारख्या प्रसिध्द नद्या वाहतात. या नद्यांचा मुख्यत्वेकरून अकरा ठिकाणी संगम (मेळ) होतो. यामध्ये प्रामुख्याने हिवरा, दिंदोडा, वढा, शिवणी, कालेश्वर, कवडे, भामरागड, दुभागुडम, बेडूकसा, सोमनपल्ली, आणि सोमनूर इत्यादी संगमस्थळे आहेत. आजची स्थिती कशी, व कोणत्या अवस्थेत आहे यांचा अभ्यास हाच या निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

अभ्यास क्षेत्र:-

निसर्गाच्या सानिध्यात वाढलेला आणि रमलेला मणूष्य निसर्गाशिवाय राहू शकत नाही, जगू शकत नाही किंबहुना निसर्गामुळेच मणूष्य जिवंत आहे. निसर्गाच्या स्थित्यंतराचा मानवाच्या जीवनावर परिणाम हातो. नद्या, पर्वत ही भारतीय संस्कृतीची पवित्र स्थळे आहेत. अनेक ऋषी-मुनींनी योगाभ्यासाठी पर्वत, नद्यांच्या भागाची निवड केली. भटक्या अवस्थेत राहणारा मणूष्य भटकंती करून शेवटी नद्यांच्या आणि पर्वतांच्या आश्रयाने स्थिर झाला. आजही बहुतांश खेडी किंवा शहरे नद्यांच्या खोऱ्यात वसलेली दिसून येते. भारतीय संस्कृतीत नद्यांना महत्वाचे स्थान असून त्यांची पूजा अर्चा केली जाते कारण ह्या जीवनादात्या पावन नद्या आहे. चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हयांच्या परिसरातून वैनगंगा, वर्धा, गोदावरी, पैनगंगा, दिना, वेणा, प्राणहिता, आणि इंद्रावती सारख्या प्रसिध्द नद्या वाहतात. या नद्यांचा मुख्यत्वेकरून अकरा ठिकाणी संगम (मेळ) होतो. यामध्ये प्रामुख्याने हिवरा, दिंदोडा, वढा, शिवणी, कालेश्वर, कवडे, भामरागड, दुभागुडम, बेडूकसा, सोमनपल्ली, आणि सोमनूर इत्यादी संगमस्थळे आहेत.

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्हयातील नद्यांची संगम स्थळे :-

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हयांच्या परिसरातून वैनगंगा, वर्धा, गोदावरी, पैनगंगा, दिना, वेणा, प्राणहिता, आणि इंद्रावती सारख्या प्रसिध्द नद्या वाहतात. ज्याठिकाणी दोन किंवा तिन नद्यांचा संगम होतो त्याठिकाणाला पवित्र तिर्थस्थळ संबोधले आहे. मकरसंक्रातीला किंवा पावनपर्व तिथिला मणूष्य तिथे पवित्रस्नान करतो. या नद्यांचा मुख्यत्वेकरून अकरा ठिकाणी संगम (मेळ) होतो. यामध्ये प्रामुख्याने हिवरा, दिंदोडा, वढा, शिवणी, कालेश्वर, कवडे, भामरागड, दुभागुडम, बेडूकसा, सोमनपल्ली, आणि सोमनूर इत्यादी आहेत. त्यापैकी प्रमुख संगमस्थळाचा अभ्यास करण्यात आला असून ते खलील प्रमाणे -

इंद्रावती-गोदावरी आणि प्राणहिता संगमावरील तिर्थक्षेत्र श्री महाकालेश्वर :-

महाराष्ट्र, आन्ध्रप्रदेश आणि तेलंगणा या तिन राज्यांच्या सिमा गडचिरोली जिल्हयातील सिरोंचा या तालुक्यातील असरअली आणि अंकिसा या गावाजवळ येवून मिळतात. या गावांच्या परिसरातून गोदावरी व प्राणहिता या दोन प्रवित्र नद्या वाहतात. त्या महासागरासारखे अथांग रूप घेवून वाहतात. या नद्यांच्या प्रवित्र प्रवाहाने हा परिसर पावन झाला आहे. गोदावरी व प्राणहिता यांच्या संगमावर श्री कालेश्वराचे मंदिर आहे. श्री कालेश्वर मंदिराला दक्षिणेची काशी संबोधल्या जाते. हे दक्षिणात्य शिल्पकलेचे मंदिर असून आंध्र प्रदेशात (तेलंगणा) आहे. सिरोंच्या जवळील नगरम् या गावाजवळून होडीत बसून नदीपलीकडील मंदिरात जाता येते. हा परिसर निसर्गाने युक्त असून विलोभणिय आहे. सद्यःस्थितीत या नदी क्षेत्रात तेलंगणा सरकार कडून महाराष्ट्र व तेलंगणाला जोडणाऱ्या मोठया पुलाचे कार्य सुरु आहे. त्यामुळे या संगम व तिर्थक्षेत्राला भेट देण्याच्या पर्यटकांची संख्या निश्चितच वाढू शकते.

वैनगगेच्या किनाऱ्यावरील तिर्थक्षेत्र मार्कंडा :-

गडचिरोली जिल्हयातील चामोर्शी शहराजवळ वैनगगेच्या तिरावरील मार्कंडा हे प्राचीन काळापासून तिर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिध्द आहे. तिथे अठरा मंदिरे असून ती सर्व हेमाडपंथी प्रकारची आहे. त्यापैकी मार्कंडेय ऋषी मंदिर, मुकुंद ऋषी मंदिर, यमधर्म मंदिर, व श्री शंकराचे मंदिर प्रसिध्द आहेत. मार्कंडेय मंदिर हे हेमाडपंथी कलेचा एक सर्वोच्च नमुना आहे. म्हणून याला विदर्भातील खजुराहो असे म्हणतात. मंदिरावरील आकर्षक कलाकृतीने नटलेल्या सुरसुंदरीच्या मूर्त्या पर्यटकांचे मन मोहून टाकल्याशिवाय राहत नाही. बाळाला कुरुवाळणारी, नृत्य करणारी, आरशात आपले सौंदर्य न्याहळणारी, वाद्ये वाजविणारी ईत्यादी शिल्पे आकर्षक व मोहक वाटतात. यावरून असे म्हणता येईल की वैनगगेच्या खोऱ्यात कला, साहित्य, व संस्कृतीचे बिजे फार पूर्विपासूनच विकसित झालेली होती. हा परिसर व संथ वाहणारी वैनगंगा नदी मनाला भुरळ पाडते. इथे दरवर्षी महाशिवरात्रीला जवळपास एक महिन्यापर्यंत यात्रेचे आयोजन असते. महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, छत्तीसगढ येथून पर्यटक मोठया संख्येने येतात.

सोमनुरचा संगम :-

गडचिरोली जिल्हयातील सिरोंच्यापासून सुमारे ४०कि. मी. अंतरावर सोमनूर येथे इंद्रावती व गोदावरी नदीच्या संगमावर श्री सोमेश्वराचे मंदिर आहे. सोमनूरचा संगम अप्रतिम असा विलोभनिय आहे. गडचिरोली जिल्हयातून वाहणाऱ्या बहुतांश नद्यांचे पाणी या संगमामध्ये समाविष्ट होते. सोमनूरचा संगम म्हणजे या जिल्हयाचे सर्व तर्थच होय. म्हणून सोमनूरला संगमाचा महासंगम आणि तिर्थाचे महतिर्थ मानल्या जाते. येथील नद्यांची रचना निसर्गाने विलोभनिय केलेली असून इंद्रावती व गोदावरी नदीचा संगम दोन टेकड्यानी वेढलेल्या प्रदेशात आहे. याठीकाणी अतिशय वेगाने इंद्रावती नदी वाहत येते. तिच्या पात्रात उभे राहणे अशक्य आहे. हे पर्यटन स्थळ व्हावे अशी येथेल लोकांची इच्छा आहे.

वर्धा-पैनगंगा संगम :-

चंद्रपूर जिल्हयातील वढा या गावाजवळ वर्धा व पैनगंगा नद्यांचा संगम हातो. कार्तिक पौर्णिमेच्या दिवशी इथे मोठी यात्रा भरते. या यात्रेमध्ये चंद्रपूर, गडचिरोली, आणि यवतमाळ जिल्हयातील भाविक मोठया संख्येने येतात, आणि या पवित्र संगमात स्नान करतात. येथे विठ्ठलाचे मंदिर असून या मंदिराची बांधणी हेमाडपंथी स्वरूपाची आहे. जपळपासच्या गावागावातून येथे वारकरी आपल्या दिंडी घेवून विठ्ठलाच्या दर्शनाला येतात.

वर्धा-वैनगंगा संगमावरील तिर्थक्षेत्र चपराळा :-

गडचिरोली जिल्हयातील अहेरी तालुक्यातील आष्टी गावाजवळ चपराळा येथे वर्धा व वैनगंगा नदीचा संगम होतो. येथून ही नदी पुढे प्राणहिता या नावाने गोदावरीला जावून मिळते. चपराळा हे ग्रामिण भागातील पवित्र तिर्थक्षेत्र मानल्यात येते. येथे घनदाट जंगल असून आपल्या तपस्येसाठी कार्तिक स्वामी महाराज यांनी हनुमान मंदिराची स्थापना केली. कार्तिक स्वामी महाराजांच्या आर्शावादाने आता येथे मोठी यात्रा भरते. ग्रामिण लोक बैल बंडी व आपल्या वाहनांनी येथे येवून सहभोजन व तिर्थप्रसादाचा आनंद घेतात. हे तिर्थक्षेत्र नयनरम्य व आनंददायी आहे.

इंद्रावती-पर्लकोटा व पायलगौतम त्रिवेणी संगमावरील तिर्थक्षेत्र भामरागड :-

गडचिरोली जिल्हयातील अहेरी तालुक्यातील आलापल्ली जवळ भामरागड येथे इंद्रावती-पर्लकोटा व पायलगौतम नदींचा त्रिवेणी संगम आहे. या संगमावर भामरागड हे तिर्थक्षेत्र असून माडीया गोंड आदिवासींचे एक श्रध्दास्थान आहे. याठीकाणी पर्लकोटा नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर **भामरा** देवीचे स्थान एका टेकडीवर आहे. या टेकडीवरून संगमाचे विहंगम दृश्य दिसून येते.

गोंड राज्यानी बांधलेल्या किल्यात वर्षातून एकदा पौर्णिमेला त्या भागातील माडीया गोंड एकत्र येवून पूजा करतात. आता हा किल्ला भग्नावस्थेत शिल्लक राहिलेला आहे. या ठिकाणापासून अर्ध्या कि. मी. अंतरावर संगम आहे. संगमाच्या तिन्ही बाजूने डोंगराच्या रांगा आहे, त्यामुळे हे दृश्य विलोभनिय दिसून येते.

या संगमाच्या उजव्या तिरावर हेमलकसा हे डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांचे सेवा केंद्र आहे. यालाच आता लोकबिरादरी प्रकल्प, हेमलकसा या नावाने ओळखले जाते. माडीया गोंड लोकांचे हे दुसरे श्रध्दास्थान किंवा तिर्थक्षेत्र झालेले आहे. त्यांच्या सुधारणेसाठी डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांनी दवाखाना, शाळा, अशा सोयी केलेल्या आहेत.

निष्कर्ष :-

- १) वरील नद्यांच्या संगम प्रदेशात काही ठिकाणी विश्रामगृहे आहेत.
- २) सर्व सोयीनी युक्त असे हॉटेल्स नाहीत.
- ३) चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हयातील या संगम स्थळांकडे सरकारनी लक्ष दिल्यास उत्तम प्रकारची पर्यटन स्थळे विकसित होवू शकतात.
- ४) डॉ.प्रकाश बाबा आमटे यांनी माडीया गोंड लोकांसाठी जे कार्य केले, त्यात आणखी सरकारनी लक्ष दिल्यास त्यात विकास होवू शकतो.

संदर्भ :-

- १) चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्हा ग्रंथेटीयर
- २) डॉ. पी. एम. नागतोडे—संशोधन ग्रंथ
- ३) प्रा. मोहन धनकर—हरिवंश
- ४) श्री रावसाहेब मोहोड—नद्यांची संगमस्थळे